

ПРОБЛЕМИ ДІАХРОННОГО ТА СИНХРОННОГО АНАЛІЗУ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

А.К. Мойсієнко, д-р філол. наук

ВЛАСНА НАЗВА В ЗАГАДЦІ

Власна назва в загадці представлена досить скупо. Географічна карта української загадки помічена невеликою кількістю найменувань населених пунктів і річок. Значно ширше коло антропонімної лексики, що однак обмежується номінаціями на позначення головним чином імені особи.

В загадці власна назва функціонує переважно як загадуване слово чи як супровідний контекстуальний компонент, і рідко – як відгадка.

В ролі власне загадуваного слова здебільшого виступають назви осіб, наприклад, у загадках про віник: *Куций Степан по хаті скакав (2027а), Підперезаний Степанко по хаті скаче(2027б), (Куций Максимко по хаті біга (2027в), Кривий Степан всю хату обскакав(481-3), Підпрезаний Іванько всю хату збігав, а в куточку сів(482-3).*

Географічні назви, як правило, слугують супровідним компонентом, що розгортає, конкретизує фабульне тло загадки. Порівн.: *Пішла щука до Києва, Хвоста дома покинула (2354, куля і гільза); Пливе щука з Кременчука, Куди гляне – трава в'яне (2437а, коса косить); Ішла свиня із Пітера, Вся дірками утикана (1999а, наперсток); Прилетіло – дзень!.. Чи далеко день?.. Сіло на колоді, засівало в нагоді: "Не боюся ні царя з Москви, Ні короля з Литви; Лиш не маю волі над рибою в морі" (1224, комар). Або: Біг кінь білобокий через Дунай глибокий; Як упав – заіржав: увесь світ задрісав (288а, грім); Чорна кобила поза Дністер ходила (1915, кочерга); Вийшла пані на Ордані, Путає коні на долоні: Узлик – та не розв'яжеш(1944, замок).*

У загадці *"Росте дуб, розпустив гілля на ціле Поділля"(155),* де супровідним компонентом виступає етнічно-територіальна назва частини України – *Поділля*, розгадкою є назва ріки – *Дністер*.

Проте в переважній більшості загадок "географія" подібних найменувань досить абстрактна, вона відбиває лише певну

конкретику художнього творення (образно-фонічний, інтонаційний лад тощо).

Загалом же, як свідчать численні варіанти однієї й тієї ж загадки, конкретизація, "прив'язування її на основі власної назви до певної місцевості зовсім не нівелює абстрактно-узагальненого характеру паремії. Навіть у тих випадках, коли маємо різні відгадки (порівн. *У Києві дрова рубають, а до нас тріски долітають*, 2871, лист; *У Києві дрова рубають, а в Лип'янку тріски летять*, 2501, стрільба з рушниці; *У Києві дрова рубають, а у Протасівку тріски летять*, 2972, дзвони дзвонять; *В Гайсині дрова рубають, а в Зятківцях тріски летять*, 89-3, грім) незмінною лишається ідея узагальнення, в основі якої – причиново-наслідковий образний ланцюг, із характерною інтенцією першопричини; причому, немає значення, першу позицію в цьому ланцюгові займає столичне місто чи районний центр, оскільки в текстовій структурі зберігається інерція відповідної ієрархічності образів (Київ > Протасівка, Гайсин > Зятківці, село в Гайсинському районі). "Поправкою" на місцевісну координату, певне, можна пояснити і факт видозміни *Дунаю* на *Донець* у загадці *Бугай безкостий перепливе Донець безмостий*(273-3, п'явка), записаній Євдохом Зуїхом, хоч у тих же записах є і *Безкостий бугай перепливе Дунай* (232-3); порівн. *Бугай безкостий перепливе Дунай безмостий*(1026). Однак у кожному випадку власна назва має художньо-узагальнювальний характер. Загадка не відмовляється від семантизованого слова, проте, як і в ряді більших фольклорних жанрів (казок, билин тощо), де власна назва, зокрема географічна, нерідко виступає невід'ємним сюжетно-композиційним компонентом (наприклад, у записах П. Шейна: *Я поеду, я поеду во Китай-город, Я закупочки да закупить Да и заимочки да занимает*, 1215-III), ця семантизація діє на рівні узагальненої ознаки (далеке місто, торгове місто тощо), не передбачаючи обов'язкової денотативної співвіднесеності антецедента. Порівн. *Заревів віл на сто сіл, На чотири города: Кличе сина з-під Косина, З-під Китай-города* (293, грім); *Сидів тур на турах, на дванадцяти горах, кличе сина лебедина з-за Китай-города* (1060, гуска на яйцях)*. Вказівка на Китай-город зовсім не означає, що реципієнт обов'язково повинен ідентифікувати це з давньою назвою торгового кварталу в Москві¹. Алюзія просто далекого краю постає у зв'язку з компонентом *Китай*. Тому навряд чи можна робити узагальнення щодо таких власних назв, як Китай, Шанхай чи Пекін, ототожнюючи їх з поняттями

"околиці міста чи його найбідніших районів і звалищ"². У прикладі, що подає Т. Кондратьєва на підкріплення такої тези (*Когда я молод был –потен и красен, Когда я стар – Пеленяться стал, потом бросили меня под Китай-городок; горицки*), треба зважити на особливу функцію прикладкового слова *городок* (не *город*) з явно зниженою конотацією.

Звичайно, дослідники не без підстав говорять про займенникову функцію імені в загадці: "воно для того, хто загадує, рівнозначне букві *x* в математичному тексті"³. Адже займенниковість імені в загадці спричинена вже її жанровою природою, що передбачає всіляку завуальованість отого *x*. Але, з другого боку, не варто забувати і про той факт, що кожного разу позицію *x* у загадці заступає певна лексична одиниця (навіть якщо це власна назва, яка традиційно вважалася позбавленою значення), і така лексична одиниця вже апіорі несе певне смислове навантаження (нерідко на основі народної етимології**), фонічно-емотивне забарвлення. І має рацію Е. Магазаник, який зазначає, що "власні імена навіть відсторонено від конкретних носіїв не можна порівнювати з такими, наприклад, абстрактними розрізнявачами, як буквені символи в математиці, логіці і т. і.: А, Б, С ... Бо власні імена утворюють у мові певні класи, розряди, що характеризуються різною експресією і відносяться до різних сфер соціальної буттєвості"⁴.

Коментуючи загадку *Цар Костянтин гонить коні через тин (2005, гребінець)*, О. Афанасьєв зауважував, що ім'я Костянтин вже само по собі (за співзвуччям) натякає на *костяний* гребінець⁵. Порівн. у іншій загадці: ознака *костяний* у формі субстантива виступає визначальною для розуміння відгадки *гребінець (Маленьке, костяненко, хоч з якого лісу густого скот вижене, 224-Н)*. Однак при вживанні такої ознаки як характеристичної до власного імені, слід зауважити, що в тексті загадки означуваним компонентом

---

*Відгадку *гуска на яйцях* маємо і в подібній загадці: *Сидить пані на ганах на семи городах, жде сина Северина, поки вийде з Біла-города (1059)*, де *Біл-город* є, по суті, інваріантною одиницею *Китай-города*, і можна дошукуватись також вказівки на "білокам'яну" (Москву), але так само не можна ігнорувати і вказівки безпосередньо на відгадку (білі - яйця).

** Порівн. у Ж. Вандрієса: "Власні імена в широкому значенні цього слова – надзвичайно вдячний ґрунт для народної етимології"⁶.

може виступати і будь-яке інше ім'я, порівн.: *Кістяний Марко через гору свині гонить* (224-Н); порівн. також у ролі загадуваного слова на позначення гребінця (з іншими супровідними ознаками) – *Штефан, Стефан (Через гору ряндавий Штефан свині жене, 2007а; Цуравий Стефан долі горів овець жене, 2007б)*, – що ще раз переконує у незакріпленості і певній довільності вживання тих чи тих номенів.

Смисловий ореол власного імені значною мірою може визначати атрибутивна ознака, що має досить строкату гаму семантичних конкретизатрів – зовнішньохарактеристичних, внутрішньохарактеристичних, – які виступають своєрідними постійними епітетами до назв-відгадок (порівн.: *дим – кучерявий, Кучерявий Іван на гору дерться, 1698; п'явка – безкоста, Безкостий Марко перепливе море шпарко, 1027; буряк – товстий, Товстий Гнат – при землі не знає, 493; мітла – черевата, Череватий Стецько вперезався личком, не піде і цар, де он, 2041; кухоль – маленький, Маленький Степанко, всі його цілують, 1868б; язик – мокрий, Дерев'янки везуть, Костянки січуть, мокрий Мартин обертає, Ніхто не вгадає, 1414а; олівець – чорний, Чорний Іван, дерев'яний каптан; Де носом проведе, там помітку кладе, 2829а; поріг – низенький, Низенький Макарчик всім попід ногу підглядчик, 1624 тощо.*

Своєрідним семантичним конкретизатором лексичних одиниць- власних імен є вживані як у препозиції, так і постпозиції, прикладки – з власне характеристичними ознаками особи (*Іван-дурачок сів на коня та й поїхав у вогонь, 2527, горщик, рогач, піч; Був собі Ян-забіян, за ідним махом сімсот душ забіяхом, 1228, жменя і мухи*), ознаками за соціальними характеристиками (*Батрак Роман ухватав рогами одуван, 1922, рогач і горщик; Цар Костянтин гонить коні через тин, 2005, гребінець*), родинними ознаками (*Бігла мати Марія, ключі загубила, а місяць побачив, сонце підняло, 340, роса*) тощо.

Про апозитивні словосполучення з компонентом родини, а також словосполучення з займенниковим конкретизатором (*Наш Іван і швець, і кравець, і в дуду ігрець, 2003, ножиці; Мій брат Кіндрат попід землю ходить, червінці знаходить, 2163а, плуг*) можна говорити як про структури з певним виявом інтимізації на загалом доволі відстороненому від кокетно-особистісного тлі загадки.

Присвійні займенники та іменники на позначення родинності часто-густо визначають і звукосмислову структуру власного імені,

зрештою, зумовлюють таким чином уживання в одному випадку – *Параши*, у другому – *Кіндрат*, у третьому – *Северин* і т.і. Порівн.: *У нашої Параши чотириста рубашок; вітер подув – спина гола* (1072, курка); *Мій брат Кіндрат на горах, гна водах, на землі, на возі на одній нозі* (2372а, млин); *Стоїть ган на ганах, На двадцяти ногах; Кличе сина Северина з-за синього моря*(2380в) .

У свою чергу власне ім'я нерідко вводить у синтагму рядка наступне римоване слово або й кілька слів (*Іван білобран в білу сорочку вбрався, під землю сховався*,134-3; *Стоїть Ганна гарно вбрана. Хто розбере, той плакать буде*, 131–3).

Досить поширена в загадці і римована постпозитивна прикладка, що, як правило, відіграє певну смисловідгадувальну роль. *Сидить Марушка-семикожушка* (631, цибуля); *Костян-дерев'ян через гору свині гнав*(224-Н, гребінець);*Ігнатко-безпам'ятко з гори вівці жене*(2100а, гребінець); *Гнатко-занятко із-за гори свиню жене* (2100б, гребінець).

Той факт, що поряд з *Ігнатко*, *Гнатко* маємо римовані *Ігнат*, *Гнат* (*Ігнат дупленат, при землі не знає*, 2590а, льох; *Присів Гнат, при землі не знає*, 2579, колодязь), поряд з *Іван* чи *Мартин* – римовані *Ваня*, *Мартини* (*Ходить Ваня-погляданя, куди гляне – трава в'яне*, 2434, коса; *В темній хатині живуть Мартини, В'яжуть кружева без петлі й вузла*, 1184, бджоли у вулику), або *Савочка* і *Савці* (*Їздить Савочка на мальованих саночках, молоду минає, стару цілує*,1157, дятел; *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці*, 951, заєць), свідчить, що фонічній стихії в загадці значною мірою підпорядковані різні граматичні характеристики, смислові видозміни.

Певне, фонічним компонентом імені аперцептована і відповідна звукосемантика прізвищ та інших власних назв (*Стоїть Іван Бордуган, Іваниха Бордуганиха, Іванєтко Бордуганєтко*, 1782, стіл, лава, стілець; *Їхав Яшка Семеряшка, – за ним бджоли гу-лю-лю!* 49, місяць і зорі; *Ішла Галя до Сокаля, в трьох кожушках, – і ще змерзла*, 641, цибуля).

Загалом, як показують спостереження над художньою структурою загадки, вибір тої чи тої власної назви надто залежить від її образної організації, де, зокрема, фонічний, звукописний, компонент відіграє надзвичайно конструктивну роль.

¹Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – С. 241; ²Кондратьева Т. Н. Собственные имена в пословицах, поговорках и загадках русского народа // Вопросы грамматики и лексикологии русского языка. – Казань, 1964. – С. 156; ³Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М., 1973. – С. 191; ⁴Магзаник Э. Б. Ономапoeтика, или "говорящие имена" в литературе. – Ташкент, 1978. – С. 21; ⁵Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1865. – Т. I. – С. 23-24; ⁶Вандриес Ж. Язык. – М., 1937. – С. 179.

Список умовних скорочень назв джерел

Українська народна творчість: Загадки. – К., 1962. При посиланні вказується тільки порядковий номер загадки.

З – Загадки Явдохи Зуїхи. Записав Гнат Юра. – К., 1996.

Н – Українські приказки, прислів'я і таке інше: Уклав М. Номис. – К., 1993.

Ш. – Шейн П. В. Песни былевые. – М., 1877. – Т. III.

Г.В. Межжеріна, канд. філол. наук

АСИМІЛЯЦІЯ СТАРОСЛОВ'ЯНІЗМУ ЖЕСТОКИМ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ МОВІ XI-XIII СТ.

Одним з аспектів дослідження генези лексичної системи української мови є реконструкція процесу асиміляції в ній старослов'янських слів та форм. Перше проникнення старослов'янзмів йшло через писемні тексти. Звернення до писемних пам'яток періоду східнослов'янської мовної єдності XI-XIII ст. дозволяє простежити це явище в самих його витках.

Торкаючись проблеми методології вивчення процесу засвоєння давньослов'янських, або церковнослов'янських, елементів (фонетичних, лексичних тощо) національними мовами, М.І.Толстой дійшов висновку, що засвоєння / незасвоєння мовою тих чи інших одиниць багато в чому залежить від того, наскільки вони не протирічать нормі мови-реципієнта. «Відповідь на питання «звідки?» — пише М.І.Толстой, — далеко не завжди дає можливість вирішення питання, як використовується той чи інший елемент (або ряд елементів) і в якому співвідношенні він (або вони) знаходиться щодо елементів всередині системи (або просто опиняється поза нею). Більш закономірним є питання, функціонує цей елемент чи ні, увійшов він до системи чи є чужорідним, інакше — відповідає він нормі чи ні»¹.